

ФОРМИ ДАВАЛЬНОГО ТА МІСЦЕВОГО ВІДМІНКІВ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ ОДНИНИ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ П. О. КУЛІША

О. П. Кумеда,

*Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка,
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, Україна,
E-mail: olenakumeda@gmail.com*

У статті розглянуто окремі граматичні форми іменників II відміни на матеріалі прижиттєвих першодруків П. О. Куліша з урахуванням мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту.

Ключові слова: *східнополіський говір, мовне довкілля, першодрук, відмінок, флексія.*

Вивчення мови письменників, зокрема, тих, які стояли біля витоків становлення нової української літературної мови й долучилися до процесу її становлення, “необхідне як у практичному, так і в теоретичному відношеннях” [15, с. 133]. В україністиці досі не було спеціальних робіт, які б висвітлювали зв’язок ідіолекту П. О. Куліша – “одного з найкращих творців літературної мови” [13, с. 383, 398] – з його локальним говірковим оточенням в оперті на докладний аналіз першодруків.

Ареалогічного прочитання мови творів П. О. Куліша раніше не здійснювано, однак спостереження Ю. В. Шевельова [16], І. Г. Матвіяса [12], Т. І. Должикової [7] засвідчують виразний вплив на мову письменника рідного йому східнополіського говору північного наріччя.

У своєму спостереженні над мовою П. О. Куліша ставимо за **мету** розглянути форми давального та місцевого відмінків іменників II відміни однини з урахуванням двох основних інформаційних складових – тексту, у якому реалізована мовна діяльність носія ідіолекту, та мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту [6, с. 16, 20]. Зокрема, **об’єктом** нашого прочитання є першодруки: роман “Чорна рада” (1857), історичний “Хмельницина” (1861) та автобіографічний “Жизнь Куліша” (1868) нариси, оповідання “Орися” (1882); форми іменників аналізуємо у зв’язку зі свідченням діалектних джерел з території східнополіських говірок, в ареалі яких народився та зростав П. О. Куліш¹. У джерельній базі інформації про східнополіський говір чільне місце посідає АУМ² [1], тексти діалектного мовлення³; ці джерела доповнено новою

¹ Як відомо, П. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Дитячі та юнацькі роки провів на східному Поліссі: спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгород-Сіверського.

² До уваги взято інформацію карт АУМ [1] з території говірок найближчого мовного оточення П. О. Куліша, зокрема, таких сучасних населених пунктів Шосткинського р-ну, як с. Макове (хутір П. О. Куліша розташовувався приблизно за 6 км від Воронежа – на півдорозі до с. Макове), с. Клишки (відстань від Воронежа – 12 км), с. Собич; с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну, найближчого населеного пункту до Новгород-Сіверського (як свідчив сам письменник: “30 верстъ від містечка Вороніжа” до Новгород-Сіверського [Ж.К. 33] – тут П. О. Куліш у підлітковому віці до 1834 р. навчався в повітовому училищі та гімназії); с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка Борзнянського р-ну, найближчих до хут. Мотронівка, де письменник подовгу проживав у батьків дружини (Ганни Барвінок), а згодом майже безвиїзно провів останні чотирнадцять років свого життя.

³ Обстеженню підлягали, зокрема, тексти, записані у 1970 р. Т. В. Назаровою (говірки с. Вовна Шосткинського р-ну, с. Береза Глухівського р-ну та с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну) [4]. Інформативними є також етнографічні записи П. О. Куліша з території Чернігівської губ. (1856-1857 рр.) [9] та Б. Д. Грінченка (90-ті рр. XIX ст.) [5].

інформацією – нашими спостереженнями 2009 р.⁴ На уважне прочитання заслуговують описи окремих східнополіських говірок, здійснені в 20-х рр. ХХ ст. П. Д. Гладким (с. Блиставиця, Гостомельський р-н) [3] та О. Б. Курило (с. Хоробичі, Городнянський р-н) [11].

У сучасній українській мові в дав. відм. одн. в іменниках чоловічого роду всіх основ – *-ǫ-* (*-jǫ-*), *-ǫ-*, *-ǫ-* та *-n-* – дуже поширилася флексія *-ові* (*-еві*), тобто флексія іменників колишньої *-ǫ-* основи. Цю флексію здебільшого мають іменники – назви живих істот, але в багатьох говорах (у південно-західних діалектах та в більшості південно-східних говорів) вона широко вживана також в іменниках – назвах неживих предметів, і, навпаки, у низці говорів (у північних діалектах та в північній частині середньонаддніпрянських говорів) флексія давального однини *-у* (*-ю*) вживається і в іменах власних, у назвах істот взагалі [2, с. 37, 40]. Форми місц. відм. одн. на *-ові*, *-еві* широко представлено в літературній мові і в південно-східних діалектах від назв істот; південно-західні діалекти часто мають такі форми і від іменників назв неживих предметів [2, с. 46-47].

У більшості північних діалектів української мови, зокрема східно- та середньополіських, дав. та місц. відмінки одн. колишніх *-ǫ-* (*-jǫ-*) основ не набули закінчень *-ові*, *-еві*: *б'ат'ку*, *кон'у*, *вол'у*, *др'угу*; *нал'од'у*, *надуб'у*, *након'у* [8, с. 79; 14, с. 117, 124, 126-127]. За даними карт АУМ [1], у східнополіських говірках іменники чол. роду переважно колишніх *-ǫ-* та *-jǫ-* основ у дав. відм. одн. та іменники в місц. відм. одн. (*дуб*, *ліс*) мають тільки закінчення *-у*; записи діалектного мовлення підтверджують поширеність *-у* в дав. та місц. відм., однак сучасні спостереження (2009 р.), записи П. Д. Гладкого [3] та Б. Д. Грінченка [5] засвідчують також флексію *-ові*; зокрема, П. Д. Гладкий відзначає, що в говірці с. Блиставиця для дав. відм. звичайне закінчення *-у*, “проте раз чув і з закінченням *-ові*”: *дат' прима'к[ові]* [3, с. 125].

У прозових текстах П. О. Куліша у формах дав. відмінки іменників II відміни однини значно переважає над давнішою *-у* (82)⁵ нова флексія *-ові*, *-еві* (229), маловідома у східнополіських говірках; зафіксовано 18 пар альтернативних словоформ, напр.: *батькові* – *батьку*; *ханові* – *хану*. З *-ові*, *-еві* відбито власні назви людей (імена та прізвища), напр.: *Зосимові*, *Иродові*, *Шевченкові*; загальні назви (титули, посади, соціальні верстви тощо) – *аристократові*, *війтенкові*, *шинкареві*; назви тварин – *пацюкові*, *хижакові*; значно вужче – назви неістот та абстрактні поняття: *куріневі*, *ридванові* і *мирові*. З *-у*, *-ю* ширше відбито назви істот, ніж неістот, напр.: *Гулаку*, *Петру*, *Спасителю*, *пану*, *звірю* і *війську*, *лиху*. Загалом у мові прижиттєвих першодруків П. О. Куліша флексію *-ові*, *-еві* відбито тільки в 3-х назвах неістот (10 словоформ): *куріневі*, *мирові*, *ридванові*; у загальній назві *пану* – винятково *-у*.

Варіювання флексій іменника *Бог*, імовірно, зумовлено впливом конструкцій, близьких до фразеологічних, що проникли в живу мову, на зразок *молитися Богу*, *слава Богу*, *ей (же) Богу*, *оддати душу Богу* [15, с. 144]. Зауважимо, що в мові різних першодруків П. О. Куліша, зокрема, і в зразках фольклору, широко цитованому (й співаному) персонажами “Чорної ради”, можливі варіанти з *ові*, *-еві* та *-у*⁶.

⁴Записи діалектного мовлення – зберігаються в автора та в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ) – з території говірок, найближчих до місця народження П. О. Куліша (с. Макове, с. Клишки, с. Чапліївка Шосткинського р-ну, с. Слоут Глухівського р-ну), а також говірки хут. Мотронівка Борзнянського р-ну (див. виноску 2).

⁵Цифра в дужках показує кількість словоформ.

⁶“Наше діло **Богові** молитись, Спасителю христитись...” (із нар. пісні) (Ч.р. 32); “Спасибі Богу та міні, а господару ні...” (Ч.р. 129); “Чи вже жь дармо тая безщасна Україна **Богові** молила /.../ Чи вже жь дармо вона **Богові** молила?” (з нар. пісні) (Ч.р. 190); “Скажи на милость Богу...” (Ч.р. 362); “Дякувавъ **Богові**, що рідна ёго мати лежала вже въ домовині” (Ж.К. 299); “Да й за те слава Богу, що хочь на кручу выбрався” (Ор. 13). – Правопис цитованих джерел збережено.

Важливо відзначити, що в мові прозових текстів, виданих за життя автора, виявлено 15 прикладів евфонії – чергування флексій *-ові, -еві* та *-у, -ю*, напр.: *Кирилові Туру* і *Кирилу Турові, цареві Петру*. З іншого боку, зафіксовано 7 конструкцій (одна з них тричленна), у яких відбито або тільки іменники з *-ові, -еві*, або тільки з *-у, -ю*, напр.: *батькові Пугачові* і *пану гетьману*.

Епістолярій П. О. Куліша 40-50-х рр. підтверджує обидві флексії, однак нову флексію *-ові, -еві* значно ширше репрезентують листи 50-х рр.⁷ За спостереженнями П. Д. Тимошенка, у мові поезій Т. Г. Шевченка назви неживих предметів фіксуються рідко, а назви людей, здавна вживані в українській народній мові, незалежно від умов віршування, за невеликими винятками, мають закінчення *-ові, -еві*, як і в основних південних говірках [15, с. 144-145]. Припускаємо, що в 50-х рр. П. О. Куліш, уважаючи питома діалектне оточення Т. Г. Шевченка взірцевим, міг свідомо зазнати впливу мови поета, віддавши перевагу закінченню *-ові, -еві* в епістолярії й поширивши його у художніх текстах.

Одна з флексій місц. відмінка – *-ові, -еві*, перенесена з давального, найбільш поширена в південно-західному наріччі, менше – у південно-східному і найменше – у північному. У мові прижиттєвих першодруків П. О. Куліша флексію *-ові, -еві* на тлі словоформ з *-і, -у* відбито тільки в 21-му іменникові в текстах 1857 та 1868 рр., напр.: *на гетьманові, у порядкові, по світові*. Листи П. О. Куліша 40-50-х рр. підтверджують *-ові* в 3-х формах місц. відм. – у *мізкові, на тротуарові, по шляхові* [10, II, с. 78]. На підставі поетичної мови неприжиттєвого видання 1909 р. не здійснювався підрахунок словоформ з *-ові, -еві* та *-у*, оскільки їхній ужиток тут значною мірою підпорядкований ритмічним законам віршування. Відзначимо тільки, що і в цьому тексті відбито іменники з *-ові*: у дав. відм. – *Богові* (М.Б. 24, 53, 173), *козакові* (М.Б. 111), *ляхові* (М.Б. 121), *манастиреві* (М.Б. 141), *султанові* (М.Б. 61), *Юрові* (М.Б. 31); у місц. відм. – *на учинкові* (М.Б. 61).

П. Д. Тимошенко спостеріг, що зак. *-ові, -еві* в місц. відм. є досить поширеним у поезії та прозі Т. Шевченка [15, с. 151]. В опорі на свідчення діалектних джерел припускаємо, що за часів П. О. Куліша у східнополіських говірках у формах дав. та місц. відмінків флексія *-ові, -еві* була маловідомою, однак її пріоритетність у дав. відм. у прижиттєвих прозових першодруках, імовірно, відповідає спеціальній мовній настанові письменника. Щодо форм місц. відмінка, то хоча П. О. Куліш не оминав нової флексії, однак надавав перевагу одній із рис локального мовного довкілля.

Подальше спостереження над мовою першодруків П. О. Куліша дозволить створити цілісну працю про ідіолект письменника та визначити його роль в розвитку нової української літературної мови.

SUMMARY

FORMS OF DATIVE AND PREPOSITIONAL CASES OF NOUNS OF II DECLINATION OF A SINGULAR IN THE LANGUAGE OF THE KULISH'S FIRST PRINTING

H. P. Kumeda,

*State Pedagogical University named after A. S. Makarenko,
87, Romenskaja St., Sumy, 40002, Ukraine,
E-mail: olenakumeda@gmail.com*

The separate case forms of nouns II declinations are examined in the article based on the material of Kulish's first printing in view of a language environment from which the writer has grown.

Keywords: *eastern Polissiadialect, dialect source, language environment, the primary source, case, inflection.*

⁷У листах 40-х рр. на 5 словоформ з *-ові, -еві* (*Господеві, добродієві, Ханенкові, чоловікові, Юзефовичові*) припадає 11 з *-у, -ю* (*братчику, грішнику, пану, Судденку*), а вже листи 50-х рр., за винятком одиничного брата й конструкцій на зразок *слава Богу, відбивають іменники на -ові, -еві, серед яких зафіксовано 2 назви неістот – журналові, кожухові* [10]. Крім того, лист 1848 р. засвідчує накладання флексії *-у* – *нашому брату, чоловічку простому* [10, I, с. 226], а пізніший лист 1853 р., навпаки, – один приклад евфонії: *паничеві Оксаку* [10, II, с. 78].

РЕЗЮМЕ

ФОРМЫ ДАТЕЛЬНОГО И ПРЕДЛОЖНОГО ПАДЕЖЕЙ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ II СКЛОНЕНИЯ ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА В ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ П. А. КУЛИША

Е. П. Кумеда,

*Сумской государственной педагогической университет им. А. С. Макаренки,
ул. Роменская, 87, г. Сумы 40002, Украина,
E-mail: olenakumeda@gmail.com*

В статье рассмотрены отдельные падежные формы имен существительных II склонения на материале первоисточников с учётом языкового окружения, из которого вырос писатель.

Ключевые слова: восточнопопелесский говор, языковое окружение, первоисточник, падеж, флексия.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984-2001. – Т. I: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – 1984. – 498 с.
2. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
3. Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 93-141.
4. Говори української мови : збірник текстів / [уклад. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка]. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
5. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Вып. 1. – Чернигов, 1895. – С. 80-296.
6. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 16-43.
7. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 "Українська мова" / Т. І. Должикова. – К., 2003. – 187 с.
8. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – [2-ге вид., перероблене]. – К. : Рад. школа, 1966. – 308 с.
9. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси : у 2 т. / П. А. Кулиш. – К., 1994. – Т. 1. – С. 43-63.
10. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / Пантелеймон Куліш; [упор., комент. Олесь Федорук]. – К. : Критика, 2005. – Т. I: 1841-1850. – 648 с. ; Т. II: 1850-1856. – 672 с.
11. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробрічів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук : праці етнографічної комісії. – К., 1924. – № 21. – 111 с.
12. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 95-99.
13. Нахлік С. К. Пантелемон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : наукова монографія : у 2 т. / Є. К. Нахлік ; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 11 / 12 ; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К. : Український письменник, 2007. – (Серія "Літературознавчі студії"). – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – 462 с.
14. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Рад. школа, 1964, 1970. – Ч. I. – 1964. – 234 с.
15. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 133-162.
16. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – Львів - Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка, Українознавча бібліотека НТШ, 1996. – 192 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Ж.К.** – Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – № 2. – С. 19-21; № 3. – С. 32-34; № 4. – С. 45-46; № 24. – С. 283-286; № 25. – С. 296-300; № 26. – С. 311-312; № 27. – С. 322-324; № 28. – С. 335-336.
- М.Б.** – Куліш П. Маруся Богуславка / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. / П. Куліш ; [вступ. ст. Юл. Романчука]. – Львів : Просвіта, 1908-1911. – (Руска письменність). – Т. 2. – 1909. – С. 5-192.
- Ор.** – Куліш П. Орься. – К., 1882.
- Хм.** – Куліш П. Хмельницина. – СПб., 1861.
- Ч.р.** – П. Куліш. Чорна рада. – СПб., 1857.

Надійшла до редакції 17 лютого 2014 р.